

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

В. Ю. Шепітько, завідувач кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА: ЗА І ПРОТИ

Розглянуто деякі тенденції в реформуванні органів досудового слідства. Простежено зв'язки між процесуальною формою та криміналістичними засобами. Підкреслено важливість виокремлення функції розслідування злочинів.

Рассмотрены некоторые тенденции в реформировании органов досудебного следствия. Прослежены связи между процессуальной формой и криминалистическими средствами. Подчеркнута важность выделения функции расследования преступлений.

Сучасний період розвитку української державності характеризується прагненням до європейської спільноти, демократизації суспільства, намагаючись впровадити новітні інституції, удосконалення чинного законодавства. Двадцять років національна юридична система перебуває в стані «постійного реформування», робить розбудовуючі кроки та помилки, залишаючись не визначеною в основному векторі свого розвитку¹. Зміни відбуваються й у кримінально-процесуальному законодавстві. При цьому спостерігається прагнення щодо суттєвого перетворення кримінально-процесуального закону, кардинального реконструювання процесуальної форми, створення нового Кримінально-процесуального кодексу. Кардинальні зміни в першу чергу спрямовано на впровадження змагальних засад кримінального судочинства, побудову змагальної моделі всього кримінального процесу. Таке реформування стосується й органів досудового розслідування та тих засобів, прийомів і методів, які вони використовують.

¹ Див.: Сірий М. І. Проблема вибору моделі нової судової та правоохоронної системи України / М. І. Сірий // Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи : матер. наук.-практ. конф., 14 травня 2010 р. / редкол. : В. В. Сташис (гол. ред.), В. І. Борисов (заст. гол. ред.) та ін. — Х. : Одиссей, 2010. — С. 187.

Суттєві зміни до кримінально-процесуального законодавства в незалежній Україні було внесено ще в 2001 р. (так звана «мала судова реформа») і стосувалися головним чином упровадження судового контролю в стадію досудового розслідування. У подальшому, 8 квітня 2008 р. було затверджено Концепцію реформування кримінальної юстиції України. Ю. М. Грошевий у цьому сенсі зазначає, що перш ніж реформувати, необхідно створити цілеспрямовані, науково обґрунтовані методологічні засади розвитку системи кримінальної юстиції в Україні, визначити шляхи вдосконалення законодавства в цій галузі, усунути негативні тенденції, що мають місце внаслідок непослідовності та поспішних, непродуманих рішень, ознайомитися з позитивними доробками інших країн світу. Значною подією для всієї держави стане прийняття Кримінально-процесуального кодексу України. У ньому мають бути враховані позитивний досвід функціонування системи органів кримінальної юстиції, загальновизнані міжнародні стандарти захисту прав людини та основоположних свобод, перевірені багаторічною практикою процедури, які довели свою ефективність і в змозі забезпечити баланс публічних та приватних інтересів, оскільки кримінальне судочинство здійснюється в інтересах усього суспільства в цілому й окремої людини зокрема¹.

На теперішній час в Україні відбувається суттєва активізація процесів реформування судових і правоохоронних органів. Цей етап пов'язують із створенням Президентом України 23 березня 2010 р. робочої групи з питань судової реформи, новою хвилею обговорень проєктів КПК². Дискусійним є те, що пропонувані раніше проєкти КПК по-різному регламентують порядок проведення досудового розслідування, визначають сутність, функції та систему цих органів, особливості збирання доказової інформації. Аналіз пропонуваних змін свідчить про відсутність стратегічної концепції реформування, запозичення положень з різних процесуально-правових систем і створення досить спірного «конгломерату норм». Простежується негативна тенденція й щодо змінення реальних повноважень і компетенцій слідчого, надання йому невластивих функцій, зокрема, пропонуються провадження негласних слідчих (розшукових) дій, переміщення слідчої діяльності до судової сфери, позбавлення слідчого можливостей збирання та формування доказової бази по справі; передбачається також розподіл досудового роз-

¹ Див.: *Грошевий Ю. М.* Оновлення кримінально-процесуального законодавства – складова частина реалізації концепції реформування кримінальної юстиції України / Ю. М. Грошевий // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності : тези доповідей та повідомлень наук.-практ. конф., 3 квітня 2009 р. / Видання присвячене пам'яті проф. А. Я. Дубинського. — К. : Атіка, 2009. — С. 107.

² Див.: *Капліна О. В.* Проблеми реформування судових і правоохоронних органів України та створення належного механізму їх функціонування / О. В. Капліна // Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи. — С. 176–180.

слідування на процеси розслідування злочинів і кримінальних проступків. М. В. Костицький зазначає, що позитивна й шляхетна мета реформування статусу, структури та функцій органів досудового (попереднього) розслідування наштовкується на відсутність стратегічної концепції, у якій би чітко й зрозуміло було з'ясовано, якою буде майбутня система досудового розслідування: ближче до континентальної (романської або німецької) чи до англо-американської. Запозичення в проектах КПК із західних моделей має спорадичний, а не системний характер, й тому висловлені пропозиції не зовсім зрозумілі, завершені та цілісні¹.

Внесення змін до кримінально-процесуального закону, трансформація форми впливають на подальші перспективи розвитку криміналістики, можливості розроблення наукових криміналістичних рекомендацій. Процесуальні приписи та криміналістичні рекомендації взаємозумовлені. Кримінальний процес визначає межі застосування тактичних прийомів, науково-технічних засобів, методичних рекомендацій, встановлює порядок проведення слідчих і судових дій та ін.² Р. С. Белкін підкреслює, що, встановлюючи процесуальну процедуру слідчих і судових дій, кримінально-процесуальний закон не може відповісти на питання, відповідь на яке цілком залежить від ситуації, що склалася: як, у який спосіб, за допомогою яких засобів та методів необхідно в даних умовах провести слідчу дію. Цю відповідь надає криміналістика, пропонуючи слідчому, дізнавачу й суду арсенал засобів, прийомів, способів провадження слідчих дій, наповнюючи, таким чином, процесуальну форму реальним дійовим змістом³. О. М. Ларін пише, що криміналістика вивчає злочин під своїм особливим кутом зору. Для неї суттєвими є способи вчинення злочину, відображення злочину й злочинця в слідках, матеріальних предметах і в пам'яті людей. Криміналістика також по-своєму вивчає практичну діяльність суддів, прокурорів, слідчих, співробітників міліції, експертів, селекціонує, удосконалює та пропонуючи найбільш ефективні прийоми й засоби пошуку, виявлення, фіксації слідів злочину або іншої події, помилково віднесеної до злочину; прийоми та засоби розшуку й викриття злочинця⁴. Тому пропонування різного роду процесуальних приписів має узгоджуватися з

¹ Див.: Костицький М. В. Про трансформацію попереднього розслідування в парадигмі триваючої судової реформи в Україні / М. В. Костицький // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності. — С. 185, 186.

² Див.: Шепитько В. Ю. Криміналістика : курс лекцій / В. Ю. Шепитько. — [Изд. 3-є]. — Х. : Одиссей, 2009. — С. 13.

³ Див.: Белкин Р. С. Уголовный процесс. Криміналістика. Судебная экспертиза / Р. С. Белкин // Ученые-криміналісти и их роль в совершенствовании научных основ уголовного судопроизводства : матер. вузов. юбил. науч.-практ. конф. (к 85-летию со дня рождения Р. С. Белкина) : в 2 ч. — М. : Акад. управл. МВД России, 2007. — Ч. 1. — С. 23, 24.

⁴ Див.: Ларин А. М. Криміналістика и паракриміналістика / А. М. Ларин // Я – следователь. — Тула : Изд. Дом «Автограф», 2008. — С. 672.

майбутньою ефективною діяльністю відповідних суб'єктів, вони мають сприяти (чи не перешкоджати) економії процесуальних засобів, відповідати науковій організації праці.

Взаємопроникнення норм кримінально-процесуального права та засобів криміналістики достатньо чітко відображується в слідчій практиці. В. І. Комиссаров зазначає, що криміналістика аналізує закон, але не з метою розроблення рекомендацій з його вдосконалення (хоча в окремих випадках такі рекомендації можуть обґрунтовуватися з позиції криміналістики), а заради з'ясування сутності, спрямованості закону, аби своїми засобами, прийомами й методами сприяти його більш ефективній реалізації. Без механізму реалізації норм КПК закон не діє¹. Т. С. Волчецька відмічає, що змінення окремих цілеспрямованих настанов кримінального процесу безсумнівно зачепить і окремі методологічні засади криміналістики, яка забезпечує технічну, тактичну й методичну функції в процесі здійснення кримінально-процесуальної діяльності та розв'язання специфічного правового конфлікту. Зміст такого конфлікту описано нормами матеріального (у даному разі кримінального) права, а процедуру його вирішення передбачено нормами кримінально-процесуального права. Тактичні й особливості осмислення й оптимального розв'язання конфліктної ситуації, що виникла, становлять прерогативу криміналістики².

Останнім часом у процесуальній літературі наголошується на тому, що при розробленні нового кримінально-процесуального законодавства подальшого вдосконалення потребують також процедури судового контролю під час досудового розслідування³. При цьому треба пам'ятати, що необґрунтоване внесення змін до кримінально-процесуального законодавства впливає на можливості використання тактичного арсеналу слідчого, обмежує його вільний вибір або призводить до свавілля. Зокрема, передчасне уведення так званого інституту «судового контролю» суттєво обмежило слідчу діяльність і вплинуло на процесуальну самостійність слідчого.

Прагнення перебудувати слідчу діяльність передбачає одержання відповідей на такі питання: хто є суб'єктом цієї діяльності, які органи можуть її здійснювати, які засоби можливо задіювати й на якому етапі? За своїм характером слідча діяльність є пізнавальною. У процесі такої діяльності повинні вирішуватися розумові завдання, що сприяють оперативному одержанню інформації про злочин. Якісно провести розслідування може процесуально та організаційно самостійний, наділений власними повнова-

¹ Див.: *Комиссаров В. И.* Криминалистическая тактика: история, современное состояние и перспективы развития / В. И. Комиссаров. — М. : Юрлитинформ, 2009. — С. 15.

² Див.: *Волчецька Т. С.* Развитие криминалистической науки и предмет криминалистики / Т. С. Волчецькая // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина : матер. междунар. науч. конф. — Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2002. — С. 61.

³ Див.: *Капліна О. В.* Вказ. праця. — С. 179.

женнями слідчий. Проголошена процесуальна самостійність слідчого повинна забезпечуватися умовами його практичної діяльності, перш за все організаційно. Тільки тоді вона буде реальною. Питання про реальну самостійність слідчого набуває все більшого значення у зв'язку із збільшенням кількості відомств, у яких існують слідчі апарати¹. Саме тому кримінально-процесуальне законодавство мусить бути оптимальним, спрямованим на встановлення такого порядку, який дозволить об'єктивно й своєчасно збирати інформацію, встановити винних осіб, відновити справедливість. Перетворення кримінально-процесуального порядку не повинно бути хаотичним, необхідно враховувати мету слідчої діяльності, її функції та засоби здійснення, остаточний результат.

У зв'язку із демократизацією кримінального процесу, прагненням увести змагальний процес у стадію досудового провадження пропонується переглянути функціональне призначення слідчого та обмежити його тільки обвинувальною функцією, створити формулу «слідчий є обвинувач», він виконує діяльність сторони обвинувачення. У змагальному процесі важливим є розмежування функцій учасників на функції обвинувачення, захисту та вирішення справи за сутністю. На досудовому слідстві таку схему або конструкцію неможна визнати ідеальною. Необхідно відзначити наявність і такої функції, як *функція розслідування злочинів*. І. Ю. Панькіна доходить, на нашу думку, слушного висновку про те, що змагальність в «ідеальній» конструкції не може існувати в кримінальному процесі – правомірно повернутися до питання про відділення обвинувачення від слідства. Тому слід визнати наявність ще однієї функції – розслідування кримінальної справи, оскільки в процесі доказування стороною обвинувачення можуть бути одержані виправдувальні докази чи ухвалено рішення про закриття кримінальної справи. А з урахуванням неможливості реалізації функції захисту в повному обсязі в доказуванні на досудовому провадженні розслідування кримінальної справи як функція сторони обвинувачення стає головною². У протилежному разі слідчі завжди виявлятимуть обвинувальний ухил. З іншого боку, складно уявити повну рівність сторін на досудовій стадії провадження у справі. Наприклад, яким чином здійснюватимуться першочергові слідчі дії: огляд місця події, огляд трупа, освідування, допит свідків та ін., або те, що слідчий збиратиме лише докази обвинувачення, а захисник – докази захисту шляхом так званого «паралельного розслідування».

¹ Див.: *Зеленский В. Д.* О некоторых вопросах уголовно-процессуального закона, влияющих на организацию расследования / В. Д. Зеленский // Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации – проблемы практической реализации : матер. Всерос. науч.-практ. конф. (Сочи, 11–12 окт. 2002 г.). — Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 2002. — С. 108.

² Див.: *Панькина И. Ю.* К вопросу об уголовно-процессуальных функциях / И. Ю. Панькина // Южно-урал. криминалист. чтения: сб. матер. междунар. науч.-практ. конф., посвященной 80-летию со дня рождения проф. Л. Л. Каневского / под ред. И. А. Макаренко. — Уфа : РИО БашГУ, 2004. — С. 134, 135.

А. Р. Белкін у цьому відношенні ставить питання: чи можуть взагалі на досудових етапах руху кримінальної справи бути забезпечені рівноправність і змагальність сторін? І надає таку відповідь: «Без радикального змінення існуючої моделі досудового слідства рівноправність і змагальність сторін на цих етапах кримінальної справи – фактично лише юридичні фікції»¹.

Досудове розслідування повинно будуватися на принципах всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи (ст. 22 КПК України). Справедливість розслідування не може бути забезпечена без встановлення (доказування) фактів, які відображують об'єктивні обставини події, що є предметом розслідування. Пошук істини є антиподом так званого «обвинувального ухилу»². З. Д. Єнікеєв пише, що принцип всебічності, повноти та об'єктивності дослідження обставин кримінальної справи має значення для встановлення істини у справі, її правильного розслідування й вирішення, захисту прав і законних інтересів осіб, що беруть участь у справі³.

Дискусійною на сьогодні залишається й проблема визначення мети та кінцевого результату розслідування, прагнення до встановлення істини у справі. Існують позиції, які заперечують можливість встановлення об'єктивної істини в кримінальному судочинстві або пропонують замінити її на іншу категорію – істина формальна (процесуальна, судова, слідча)⁴.

Такі позиції є хибними з методологічної точки зору. З філософських позицій істина визначається як знання, що відповідає своєму предмету, збігається з ним; адекватне відображення дійсності⁵. Суспільство об'єктивно зацікавлене в установленні істини у справі – з тим, аби права й інтереси як суспільства, так і окремої особи були адекватно захищені⁶. Істина в кримінальному процесі не може бути ймовірною або обмежуватися видом чи суб'єктом діяльності. У результаті розслідування та судового розгляду

¹ Белкин А. Р. УПК РФ: конструктивная критика и возможные улучшения. — Ч. 1. Общие положения и принципы уголовного судопроизводства / А. Р. Белкин. — [Изд. 2-е, доп.]. — М.: МГУПИ, 2010. — С. 39.

² Див.: Трухачев В. В. Объективное и полное исследование обстоятельств дела как принцип уголовного судопроизводства / В. В. Трухачев, В. Е. Федорин // Юрид. зап. — Вып. 18: Современный этап развития российского государства: на пути к «сильному» или правовому государству? — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2005. — С. 357.

³ Див.: Еникеев З. Д. Пробелы нового УПК Российской Федерации / З. Д. Еникеев // Уголовно-процессуальные и криминалистические чтения на Алтае: матер. регион. ежегод. науч.-практ. конф., 21–22 марта 2002 г. / под ред. В. К. Гавло. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. — С. 69.

⁴ Див.: Печников Г. А. Проблемы истины на предварительном следствии / Г. А. Печников. — Волгоград, 2001. — С. 22, 23.

⁵ Див.: Стародубова Г. В. Об определении истины в уголовном судопроизводстве / Г. В. Стародубова // Воронеж. криминалист. чтения: сб. науч. тр. / под ред. О. Я. Баева. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2008. — Вып. 9. — С. 266.

⁶ Див.: Белкин А. Р. Вказ. праця. — С. 16.

повинна встановлюватися об'єктивна істина, при іншому підході слідча діяльність стає безпредметною. При цьому результати діяльності слідчого, дізнавача, прокурора відносно встановлення істини мають попередній характер¹. Вони повинні перевірятися судом у змагальному процесі. Питання про об'єктивну істину – це й питання про рівень правосвідомості слідчих, дізнавачів, прокурорів та суддів. Їх правосвідомість і практика боротьби із злочинністю мають спиратися на об'єктивну істину, у протилежному разі успіхів у цьому напрямі очікувати не доводиться². Істина – це шлях, процес руху від незнання до знання. Досить часто на самому початку розслідування слідчий не має достатньо даних для прийняття істинних рішень. І тільки в процесі накопичення таких даних можна зробити висновок про істинність або фальшивість, правильність або неправильність прийнятих рішень³.

Виключення істини з цілей кримінального процесу, безумовно, позначиться й на змісті криміналістики. Йдеться про те, які закономірності тоді вивчатиме ця наука. У літературних джерелах висловлювалася слушна думка про те, що криміналістика виникла й розвивається як наука, що сприяє своїми положеннями діяльності правозастосовних органів із встановлення істини в судочинстві, відправленню правосуддя та попередження злочинів. Відповідно до цього криміналістика має вивчати саме ті закономірності дійсності, які виявляються у сфері діяльності дізнавача, слідчого, суду, експерта-криміналіста з *установлення істини* (курсив В. Ш.) в судочинстві⁴.

Таким чином, реформування органів досудового слідства повинно бути науково обґрунтованим, системним, зваженим. Неприпустимі непродумані або хаотичні кроки й сумнівні пропозиції щодо змінення кримінально-процесуального порядку. Неможна «руйнувати» устояне, не знаючи, чим його замінити та які наслідки це може викликати. Змінення процедури тягне за собою й необхідність у змінні засобів криміналістики. Такі реформування мають відображати ситуацію, що об'єктивно складається, і реальні можливості впровадження цих змін у практичну діяльність слідчого або інших суб'єктів.

¹ Див.: *Ищенко Е. П.* Об истине в уголовном процессе / Е. П. Ищенко // Воронеж. криминалистич. чтения : сб. науч. тр. / под ред. О. Я. Баева. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2008. — Вып. 10. — С. 191.

² Див.: Там само. — С. 197.

³ Див.: *Кузнецов А. Н.* «Объективная» и «формальная» истина в уголовном судопроизводстве / А. Н. Кузнецов // Воронеж. криминалистич. чтения : сб. науч. тр. / под ред. О. Я. Баева. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2005. — Вып. 6. — С. 122.

⁴ Див.: *Архипова И. А.* Р. С. Белкин о предмете криминалистики / И. А. Архипова // Ученые-криминалисты и их роль в совершенствовании научных основ уголовного судопроизводства: матер. вузов. юбил. науч.-практ. конф. (к 85-летию со дня рождения Р. С. Белкина) : в 2 ч. — М. : Акад. управл. МВД России, 2007. — Ч. 1. — С. 148.